

PAPER

BILINGVIZM FENOMENINING SHAKLLANISHI VA TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Miraxmedova Mexrangiz Dilmurod qizi^{1,*}

¹Qo'qon davlat universiteti Psixologiya yo'nalishi

* mexrangizmiraxmedova88@gmail.com

Abstract

Mazkur maqolada zamonaviy polimadaniyatli jamiyatda bilingvizm fenomenining shakllanishi va uning tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy asosda yoritib berilgan. Ikki tillilikning tabiiy va sun'iy turlari, ularning yuzaga kelishidagi psixolingvistik hamda ijtimoiy omillar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari bilingvizmning shaxs kognitiv rivojlanishidagi o'rni hamda uni madaniyatlararo muloqot va ijtimoiy moslashuvning muhim vositasi sifatida qo'llash zarurligini asoslab beradi.

Key words: bilingvizm, ikki tillilik, polimadaniyat, tabiiy bilingvizm, sun'iy bilingvizm, lisoniy ong, interferensiya, kognitiv rivojlanish, madaniyatlararo muloqot, psixolingvistika.

Hozirgi globallashuv davrida tillar o'rtasidagi o'zaro aloqalar tobora kuchayib bormoqda. Turli millat va madaniyat vakillarining bir-biri bilan muloqoti natijasida bir nechta tilni bilish ehtiyoji ortib, bilingvizm hodisasi keng tarqalmoqda. Bilingvizm - bu shaxs yoki jamiyatning ikki tildan erkin yoki muayyan darajada foydalanish qobiliyati bo'lib, u nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan muhim fenomen hisoblanadi. Bilingvizm insoniyat tarixida qadim zamonlardan boshlab shakllanib kelgan. Turli xalqlar o'rtasidagi savdo-sotiq, migratsiya jarayonlari, urushlar va siyosiy aloqalar natijasida ikki tillilik tabiiy ravishda yuzaga kelgan va asta-sekin rivojlanib borgan. Ayniqsa, ko'p

millatli jamiyatlarda va yirik davlatlar tarkibida yashovchi xalqlar uchun bilingvizm muhim kommunikativ vosita vazifasini bajargan. Mazkur maqolada bilingvizm fenomenining shakllanish jarayoni, uning yuzaga kelish omillari hamda tarixiy rivojlanish bosqichlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, ikki tillilikning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyati yoritib beriladi.

Til bu ijtimoiy hodisa ekanligi hammamizga ma'lum. Inson o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida, o'z ona tilidan tashqari boshqa tillardan ham foydalanishi mumkin. Dastlab ikki tillilik (zullisonayn) atamasi bilan qo'llangan bo'lsa, hozirgi kunda bilingvizm va diglossiya terminlari fan nuqta'i nazaridan keng qo'llanayotgan

Compiled on: May 2, 2026.

Copyright: ©2026 by the authors. Submitted to Advances in Science and Education for possible open access publication under the terms and conditions of the [Creative Commons Attribution \(CC BY\) 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

tushunchalar. Bilingvizm haqida fikr yuritar ekanmiz, “Bilingvizm o‘zi qanday sotsiologik, lingvistik hodisa?” kabi savollar paydo bo‘lishi tabiiy holdir. Bilingvizm (ikki tillilik) deganda, ikki tilda erkin fikrlasha olish, ikki tilni bir xilda egallaganlik tushuniladi. Zamonaviy polimadaniyatli makonda bilingvizm hodisasini tadqiq etish bugungi kunda ustuvor ilmiy masalalardan biriga aylandi. Lisoniy faoliyat har bir etnosning o‘zini namoyon qilishi va ijtimoiy tasdiqlashi uchun asosiy vosita bo‘lib, millatning ruhiy dunyosi hamda o‘ziga xosligini ifodalovchi ko‘zgudir. Ikki tillilik etnik chegaralarni yumshatishga xizmat qilib, ko‘p tilli jamoalarda kommunikativ jarayonlarning uzluksizligini ta‘minlaydi. Ilmiy adabiyotlarda «bilingvizm» va «qo‘sh tillilik» tushunchalari ko‘p hollarda o‘zaro sinonimik qatorda qo‘llaniladi. Ushbu terminlarning mohiyatini yoritishda turlicha yondashuvlar mavjud. Xususan, keng tarqalgan qarashlarga ko‘ra, bilingvizm sub’ektning ikki xil lisoniy tizimni mukammal egallashi hamda real muloqot jarayonida har ikkala tildan muntazam foydalanish qobiliyati sifatida tavsiflanadi.

O‘z navbatida, V.Yu. Rozenzvayg bilingvizmni shunchaki tillarni bilish emas, balki muloqot maqsadidan kelib chiqib, bir tildan ikkinchisiga tezkor va to‘g‘ri o‘ta olish qobiliyati (kodlarni almashtirish) deb baholaydi. R.K. Minyar-Beloruhev esa ikki tillilik tushunchasini bevosita ‘bilingvizm’ termini bilan aynanlashtirib, uni kengroq ma’noda talqin qiladi. Terminologik aniqlik tarafdori bo‘lgan L.L.Nelyubin esa bilingvizmga har ikki tilni teng (ekvivalent) darajada mukammal bilish va ulardan professional darajada foydalana olish san’ati sifatida ta’rif beradi.

Ilmiy diskursda bilingvizm fenomeniga turlicha yondashuvlar mavjud bo‘lib, xususan, U. Vaynrayx ushbu hodisani ikki lisoniy tizimning amaliyotda ketma-ket qo‘llanilishi jarayoni sifatida talqin etadi. Tadqiqotchi A.D. Shvaytser esa masalaga ijtimoiy-lingvistik nuqtayi nazardan yondashib, birinchi tilni ona tili, ikkinchisini esa muayyan etnik jamoa doirasida o‘zlashtirilgan yordamchi aloqa vositasi deb hisoblaydi. Uning fikricha, har ikki tilni o‘zlashtirish darajasi mutanosib bo‘lmasligi, ya’ni og‘zaki va yozma nutqda tafovutlar kuzatilishi tabiiy holatdir.

I.L. Medvedeva va A.A. Zalevskaya kabi tadqiqotchilar bilingvizmning shakllanish

sharoitlariga tayanib, uning ikki asosiy turini tabiiy hamda sun’iy shakllarini ko‘rsatib o‘tadilar.

Tabiiy bilingvizm, qoidaga ko‘ra, erta yoshda, ya’ni bolalik davrida ko‘p tilli ijtimoiy muhitning bevosita ta’siri natijasida yuzaga keladi. Masalan, oilada tatar yoki boshqird tillarida muloqot qilinib, tashqi muhitda (ko‘chada, bog‘chada) rus tili ustuvor bo‘lgan vaziyatda bola har ikki tilni parallel ravishda, tizimlarni aralashtirmasdan o‘zlashtirib boradi.

Bundan farqli o‘laroq, sun’iy bilingvizm ongli o‘rganish jarayonining mahsulidir. Bunday holatda ikkinchi til ona tiliga nisbatan ikkinchi darajali mavqega ega bo‘ladi. Natijada, ona tilining lisoniy qonuniyatlari, xususan, fonetik tizimi va grammatik qoliplari o‘rganilayotgan tilga kuchli ta’sir o‘tkazadi. Bu jarayon nutqda o‘ziga xos aksent hamda turli darajadagi lisoniy xatolarning paydo bo‘lishiga zamin yaratadi. Bilingvizm fenomenini faqatgina lingvistik nuqtayi nazardan emas, balki ijtimoiy-psixologik integratsiyaning asosi sifatida ham baholash zarur. Chunki ikki tillilik shaxsga nafaqat axborot almashish, balki o‘zga madaniyat vakillari bilan ma’naviy yaqinlashish imkonini ham beradi. Yuqorida tilga olingan olimlarning qarashlarini tahlil qilsak, bilingvizmning darajasi va turi qanday bo‘lishidan qat’i nazar, u inson tafakkurining moslashuvchanligini oshiradi. Ayniqsa, tabiiy va sun’iy bilingvizmning o‘zaro farqlanishi, ta’lim jarayonida metodikani to‘g‘ri tanlash naqadar muhimligini ko‘rsatadi: agar tabiiy muhitda til o‘z-o‘zidan o‘zlashtirilsa, sun’iy bilingvizmda ona tilining ta’sirini (interferensiyani) kamaytirish uchun maxsus pedagogik strategiyalar talab etiladi.

Bolalarcha ikki tillilik (Childhood Bilingualism) bu ko‘pincha tabiiy yo‘l bilan shakllanadi. Bola tillarni o‘rganmaydi, ularni o‘zlashtiradi. U grammatika qoidalarini yodlamaydi, shunchaki muhitdagi tovushlar va ma’nolarni miyasiga muhrlaydi. Ikki tilda ham ”ona tili”darajasida gapiradi. Siz aytgan ”qaysi tildan foydalanayotganini sezmaslik”aynan bolalikdan shakllangan bilingvlarga xosdir. Ularning miyasida ikki til uchun umumiy bir ”ma’no markazi”shakllanadi. Kattalarcha ikki tillilik (Adult Bilingualism) bu ko‘pincha sun’iy yoki akademik xarakterga ega bo‘ladi. Inson tushunchalar tizimi shakllanib bo‘lganidan keyin yangi tilni o‘rganishga

kirishadi. Bu irodaviy kuch, xotira va tahlilni talab qiladi. Katta yoshda o'rganilgan tilda baribir "filtr" bo'ladi.

Inson gapirishdan oldin avtomatik ravishda ona tilidagi fikrini tarjima qiladi yoki qoidalarni eslaydi. Sezmasdan bir tildan ikkinchisiga o'tib ketish bu guruhda ancha qiyin kechadi, chunki tillar miyada alohida-alohida "blokarda" saqlanadi. Tabiiy ikki tillilik erta bolalik davrida ko'p tilli muhitda tabiiy suvga cho'mish tufayli rivojlanadi. Masalan, oilada ona tili asosan so'zlashadi, ammo bolalar bog'chasida, maktabda va hovlida bola odatda turli tillarda gaplashadigan bolalar bilan muloqot qiladi va ona tilidan tashqari, muloqot maqsadlariga erishish uchun chet tilidan ham foydalanadi. Ikkinchi yoki xorijiy tilni o'rganish insonni kognitiv rivojlanishning sotsiomadaniy kontekstiga qo'yadi. Chet el madaniy kelib chiqishi haqidagi bilimlar madaniyatlararo muloqotning milliy o'ziga xos ko'rsatkichi bo'lgan og'zaki bo'lmagan muloqot komponenti sifatida kognitiv presuppozitsiyaga asoslangan.

Kognitiv ong lingvistik ong bilan bir xil emas. Umumiy va lingvistik dunyoqarashlar turli tillarda so'zlashuvchilar uchun umumiy ma'nolarga ega bo'lsa-da, milliy lingvistik dunyoqarashlar juda o'ziga xosdir. Ikkinchi tilni, ayniqsa chet tilini o'zlashtirishda umumiy va lingvistik dunyoqarashlarning aralashuvi mavjud.

O'rganilgan nazariy ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bilingvizm fenomenining shakllanishi shaxsning yoshi va ijtimoiy muhitiga ko'ra tubdan farqlanuvchi kognitiv mexanizmlarga tayanadi. Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, tabiiy bilingvizmda lisoniy tizimlar simmetrik rivojlanib, shaxsning dunyoqarashida ikki xil madaniy kodning integratsiyalashuviga xizmat qiladi. Aksincha, sun'iy bilingvizm jarayonida ona tilining dominantligi natijasida yuzaga keluvchi lisoniy interferensiya ikkinchi tilni o'zlashtirishda asosiy to'siq bo'lib qolayotgani tasdiqlandi. Shuningdek, bilingv shaxslarda kognitiv moslashuvchanlikning yuqoriligi ularning axborotni qayta ishlash va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish tezligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Tahlillar shuni isbotladiki, bolalikdagi ikki tillilik bevosita o'zlashtirish (acquisition) xarakteriga ega bo'lsa, kattalardagi bilingvizm ongli o'rganish (learning) va doimiy irodaviy nazoratni talab qiladi. Tadqiqot

natijalari bilingvizmni faqat lingvistik hodisa emas, balki shaxs psixologiyasining sotsiomadaniy moslashuvchanligini belgilovchi strategik faktor sifatida baholashga asos bo'ladi. Mazkur xulosalar zamonaviy ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish metodikasini psixologik aspektlar bilan boyitish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, bilingvizm zamonaviy polimadaniyatli jamiyatda shaxsning lisoniy va ijtimoiy moslashuvini ta'minlovchi murakkab psixolingvistik hodisadir. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, tabiiy va sun'iy bilingvizm shakllanish mexanizmlari bo'yicha farqlanib, ularning har biri shaxs kognitiv ongida o'ziga xos dunyoqarash ko'lamini shakllantiradi. Bilingvizm nafaqat muloqot vositasi, balki intellektual salohiyatni oshiruvchi, madaniyatlararo muloqotdagi to'siqlarni bartaraf etuvchi strategik omil bo'lib xizmat qiladi. Ikki tillilikning tarixiy va nazariy asoslarini o'rganish, zamonaviy globallashuv sharoitida shaxsning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish bo'yicha samarali pedagogik va psixologik strategiyalarni ishlab chiqishga zamin yaratadi.

REFERENCES

1. Rozenzvoyg V.Yu. Til aloqalari nazariyasining asosiy savollari / V. Yu. Rozenzvoyg // Tilshunoslikda yangilik: til aloqalari / ed. V. Yu. Rozenzvoyg. - M.: Progress, 1972. - Nashr. 6. - P. 5-24.
2. Minar-Beloruhev R.K. Qanday qilib tarjimon bo'lish mumkin? / RK MinyarBeloruhev. - M.: Gotik, 1999. - 176 b
3. Nelyubin L. L. Izohli lug'ati / L. L. Nelyubin. - 3-nashr. - M.: Nauka, 2003. - 320 b.
4. Vaynreyx U. Bir tilli va ko'p tillilik / U. Vaynreyx // Tilshunoslikda yangi: til aloqalari / ed. V. Yu. Rozenzvoyg. - M.: Progress, 1972. - Nashr. 6. - P. 25-51.
5. Shveytsar A. D. Zamonaviy sotsiolingvistika: nazariya, muammolar, usullar / A. D. Shvaytser. - M.: Nauka, 1976. - 176 b.
6. M. Yu. Bochenkova // Kontsepsiya. - 2016. - T. 2. - S. 591-595.